

"بسمه تعالی"

نقش مسجد در شکل‌گیری مناسبات فرهنگی - اجتماعی

غلامرضا گلی‌زاده

مسجدالحرام قلب جهان اسلام

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ»^۱ نخستین خانه‌ای که برای مردم بنا شد همان است که در مکه می‌باشد؛ جایی که سبب برکت و هدایت برای جهانیان است. کعبه نخستین کانون توحیدی و عبادی است که مردم در آن با پروردگار خویش نیایش می‌کردند. کعبه قبله‌ی همه‌ی مسلمانان است و عده‌ی زیادی از آنان مراسم عبادی - سیاسی حج را در آنجا به‌جای می‌آورند. براساس تأکید قرآنی، خداوند این مکان را کانون امن و امان اعلام کرده است و شارع مقدس نیز مقررات مهمی برای تحقق این موضوع وضع کرده است.

مورخان می‌گویند: خداوند فرشته‌ای به‌سوی حضرت آدم فرستاد و محل کعبه و حدودش را به وی نشان داد. او نخستین کسی بود که این خانه را ساخت و در آن نماز گزارد.^۲ ابن عباس، مفسر معروف، نیز به این موضوع تصریح دارد.^۳ این خانه در توفان نوح آسیب دید و خداوند حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) را مأمور کرد تا آن را تجدید بنا کند.^۴ ساختمان کعبه میان مسجدالحرام قرار دارد که درحقیقت منشأ تأسیس شهری به نام مکه شده است. معراج پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از مسجد مذکور بود که بر مسجدهای دیگر برتری و فضیلت دارد و طاعات و عباداتی که در آن به‌جای آورده می‌شود، ثوابی فزون‌تر در پی دارد.^۵

برای هر فرد مسلمان، در هر نقطه‌ای از جهان که باشد، مسجدالحرام و خانه‌ی کعبه مفهومی خاص دارد. هر مسلمان، در شبانه‌روز، دست‌کم پنج نوبت ذهن و روح خود را متوجه مکه می‌کند. در وقت نماز، همه‌ی جامعه‌ی اسلامی به‌سوی نقطه‌ای واحد روی می‌آورد که بی‌شک چنین اتحاد مسیری سبب یکپارچگی مسلمانان

۱. سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۹۶.

۲. ابن‌رسته، الاعلاق النفیسه، ص ۲۴.

۳. ارزقی، اخبار مکه، ص ۷.

۴. ملا فتح‌الله کاشانی، تفسیر منهج‌الصادقین، ج ۱، ص ۳۸.

۵. طبرسی، تفسیر مجمع‌البیان، ج ۲، ص ۴۷۷ و تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۸۷.

جهان می‌شود. پروفیسور نجم‌الدین یمات (۱۹۸۵ - ۱۹۲۲ م) می‌نویسد:

«مکه تنها یک جهت است برای نمازگزاردن و مکانی است برای تجمع و برای زیارت، نه یک پایتخت.

مکه مرکز جهان اسلام می‌باشد؛ زیرا محور کلیه‌ی مسیرهاست؛ البته نه به‌صورت مرکز یک دولت...»^۶

امت اسلام فقط در مکه چنان متحد و یکدست می‌شوند که بی‌هیچ تبعیضی درکنار هم قرار می‌گیرند و قدرت اسلام را به جهانیان می‌نمایانند. امتی متحد در حرم امن الهی که وجه مشترک آنان مراسم حج است؛ مراسمی که رازورمز فراوانی در آن نهفته است.^۷ اهل معرفت و اصحاب بصیرت در اینجا حکم توحید را از باطن به ظاهر سرایت می‌دهند و جهات گوناگون خویش را در وحدت فانی می‌کنند. از این رو، مسلمانان در این مراسم راز «لاشرقی و لاغربی» را در می‌یابند و حق حقیقی را مشاهده می‌کنند.^۸

مسجدالنبی و پرتو روشنگر آن

آنچه مکه و مدینه را مکمل هم می‌کند این است که مکه مرکز حج است و مدینه جایگاه رسولی است که آداب حج را به ما آموخته است. پس از حجرت، مدینه مرکز حکومت اسلامی و کانون تلاش‌های فرهنگی - اجتماعی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شد. با ورود پیامبر، نام این مکان از یشرب به شهر پیامبر تغییر کرد و مردمان این شهر با اشتیاق کامل به آن حضرت و اصحابش (مهاجران) پناه دادند. انتخاب این محل برای اقامت و هجرت از سوی رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) تصمیمی شخصی نبود؛ بلکه به مشیت الهی وابسته بود. اولین کار پیامبر در مدینه ساختن مسجد بود.^۹

در نخستین سال هجرت، بنای مسجدالنبی آغاز و در نهایت سادگی احداث شد. ستون‌هایش تنه‌ی درخت خرما بود و سقف آن از شاخه‌ها و برگ‌های گیاهان پوشیده شده بود. در دوره‌های گوناگون، امیران مسلمان بر توسعه و تأسیسات مسجدالنبی افزودند تا به تدریج شکل کنونی را به‌دست آورد. پس از مرگ پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، این بنای مقدس به بارگاه مطهر او بدل شد. مدینه به برکت چنین بنای مبارکی حرمت فوق‌العاده‌ای دارد و به‌همین دلیل، شکار، قطع درخت و کندن بوته در این ناحیه و حوالی آن، همچون مکه، حرام

^۶. نجم‌الدین یمات، شهر اسلامی، ترجمه‌ی دکتر محمد حسین حلیمی و منیژه اسلامبولچی، ص ۳۴.

^۷. درباره‌ی اسرار و رموز حج نکه، محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۲، باب ۱۷، حدیث امام سجاد (علیه‌السلام).

^۸. احمد رضا معتمدی، مبانی هنر موعود، ص ۹۹.

^۹. شهر اسلامی، ص ۱۸۷.

است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده‌اند: «حضرت ابراهیم مکه را حریم قرار داد و برای مردمش دعا کرد. من نیز مدینه را حرم امن قرار دادم».^{۱۰}

حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) برای آنکه آمیختگی مسجد را با زندگی اجتماعی مردم نشان دهد، خانه و مسجد را در یک عمارت برپا کرد و خانه‌های صحابه، مهاجران و انصار را در اطراف آن مستقر کرد. تعداد زیادی از مسلمانان زاهد و اهل تعبد با عنوان «اهل صفة» در حوالی مسجد می‌خوابیدند. در کنار مسجد، خیمه‌ای برپا شد که بیمارستان بود و مکانی نیز به امور نظامی اختصاص یافت. دین مبین اسلام همه‌ی ابعاد زندگی بشر را در برمی‌گیرد و از این روست که همه‌ی ساختمان‌های مهم اجتماعی، عمومی و حیاتی در اطراف مسجدالنبی تمرکز می‌یابند.^{۱۱} در مدینه مسجدهای تاریخی و مهمی وجود دارد که در تعدادی از آن‌ها پیامبر نماز گزارده‌اند.^{۱۲} برخی از مسجدها نیز از بین رفته‌اند؛ مثل مسجدالزهر (فاطمه (سلام الله علیها))، المنارتین، المائده و الثنایا.^{۱۳}

در هر حال، پاسداری از اصالت هر امتی از رهگذر حفظ هویت فرهنگی آن امکان‌پذیر است و امت مسلمان با دستاوردهای فرهنگی خویش از دیگر ملت‌ها بازشناخته می‌شود. تداوم استقلال جامعه‌ی اسلامی در پرتو نگهداری آثار ارزشمند تاریخی است، به‌خصوص حفظ مسجد و مکان‌های مقدس. وجود چنین آثاری نسل‌های آینده را به ژرفای تاریخی خود رهنمون می‌کند.

مسجد؛ اولین بنای شهر کوفه

شهر کوفه در سال هفدهم هجری، در جایی بین حیره و فرات احداث شد. منظور از ساخت این شهر آن بود که محلی دایمی برای اقامت رزمندگان اسلام فراهم آید که مشغول فتوحات شرقی بودند.

اولین بنای کوفه مسجدی بود که مهندسی ایرانی، به‌نام روزبه، آن را طراحی کرد. وی برای این مکان طرحی دوقسمتی ریخت. در بخش اول، مسجدی وسیع به مساحت دویست ذراع قرار داشت که ستون‌هایی از مرمر و سقفی هموار داشت. در اطراف مسجد، خندقی حفر کردند که مردم در حریم آن بنایی نساژند. در سطح

^{۱۰} . ابراهیم رفعت پاشا، مرآة الحرمین، ص ۴۲۷.

^{۱۱} . صالح لمعی مصطفی، مدینه منوره، ترجمه‌ی صدیقه و سقمی، ص ۱۸ و ۱۹.

^{۱۲} . ابوزید عمر بن شیبہ النمیری البصری، نک، تاریخ المدینة المنوره، ج ۱، ص ۷۹ و ۵۷.

^{۱۳} . حمزة الحسن، الشیعه فی المملكة العربیة السعودیة، ج ۲، ص ۲۰۹ و ۲۰۸.

شهر پانزده راه اصلی ساخته شد که تمامی آن‌ها به کانون مهم شهر، یعنی مسجد، ختم می‌گردید. اطراف این معابر اصلی را براساس اهمیت آن‌ها ناحیه‌بندی کردند. آن‌گاه، برحسب اهمیت، مشخصات و موقعیت اجتماعی قبایل، این معبرها بین اهل کوفه تقسیم گردید. طبری می‌نویسد: وقتی خواستند شهر کوفه را بسازند، ابتدا مسجد آن را ساختند. مسجد در زمینی چهارگوش قرار داشت و در جلو آن رواقی ساخته شد.^{۱۴} مسجد، اثری ژرف در طرح و نقشه‌ی کوفه گذاشت. از این‌رو، محله‌ها، بخش‌ها و اجزای شهر با مسجد پیوند تنگاتنگی داشتند.^{۱۵} عنصری که به فضای مرکزی شهر شکل می‌داد «رحبه» بود. این فضا در جنوب غربی مسجد قرار داشت. در منابع روایی شیعه، میدان مذکور با نام حضرت علی (علیه‌السلام) همراه است؛ زیرا وقتی ایشان کوفه را به‌عنوان مرکز حکومت برگزید، در گوشه‌ای از این فضاخانه‌ای محقر بنا کرد و در آن سکونت گزید. رحبه در مراسم‌های اجتماعی - سیاسی و آماده‌باش نظامی نقش زیادی داشته است و جزئی از مسجد محسوب می‌شود. در قرن اول و دوم، این فضا در مجاورت وجود داشته است. در سال ۱۴۵ هـ، به‌هنگام قیام شیعیان در مدینه، حاکم وقت به مردان مسلحی که به یاری‌اش آمده بودند فرمان داد تا زمان سرکوبی مخالفان، در رحبه اقامت کنند. طرح اولیه کوفه نظامی خاص داشت و توسعه‌ی آن دائم تحت کنترل بود. اما در دهه‌های بعد، کوفه از این ساختار فاصله گرفت و روندی در هم ریخته را پیش گرفت. گستره مرکزی شهر که خندقی آن را محدود می‌کرد و منطقه‌ای ممنوعه بود توسط مالکان خصوصی، غالباً اموی، مورد دست‌اندازی قرار گرفت و به این وسیله مقدمات برهم خوردن سیمای شهری کوفه به‌وجود آمد که تا پیش از آن، نظم و انسجام خود را بر حول محور مسجد حفظ می‌کرد.^{۱۶}

مساحت کنونی مسجد کوفه بالغ بر ۴۰۰۰۰ متر مربع و ساختمان آن شمالی - جنوبی است. به‌مرور، تغییرات مهمی در در وضعیت مسجد داده شده است. از نخستین روز تأسیس، این بنا اهمیتی فروان داشت و در

^{۱۴} . تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۸ .

^{۱۵} . دیار ابرار، ج ۷، ص ۱۹۹ .

^{۱۶} . هشام جعیط، کوفه پیدایش شهر اسلامی، ترجمه ابوالحسن سرورقد مقدم، ص ۱۰۷، ۱۲۳، ۱۲۹، ۱۵۹، ۲۴۳۵ و ۲۵۵ .

زمینه‌های عبادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار بود. موقعیت خاص حکومت‌ها همچنان که سرنوشت کوفه را دگرگون می‌ساخت، در درجه اهمیت مسجد نیز اثر می‌گذاشت. اوج توجه به آن در زمان خلافت حضرت علی (علیه‌السلام) بود. این مسجد، همچون مسجدالنبی، رفته‌رفته به صورت مرکز علمی و فرهنگی پرگوش و فعالی درآمد و جایگاه بحث و تدریس هزاران جوینده‌ی دانش گردید. مسجد کوفه از نظر اجتماعی و سیاسی اغلب پایگاه قدرت‌نمایی موافقان و مخالفان دستگاه حکومت به‌شمار می‌رفته است و به دلیل نزدیک بودن به دارالاماره، والی شهر به آن حساسیت ویژه‌ای داشت.

در شرافت و مقام بالای مسجد کوفه همین بس که یکی از چهار مسجدی است که به مؤمنان توصیه شده است تا هجرت کنند و خود را به این چهار مسجد برسانند. این مساجد عبارتند از: مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجدالاقصی و مسجد کوفه. بنا به روایات مستند، مکان کنونی مسجد کوفه، پیش از خلقت آدم، محل عبادت فرشتگان بوده است.^{۱۷} منابع روایی تأکید کرده‌اند حضرت مهدی (علیه‌السلام) کوفه را مقر حکومت خود قرار خواهد داد.^{۱۸}

سیر تاریخی جهاد مسجدسازی

به دلیل توصیه‌های رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و نیز ائمه‌ی هدی (علیهم‌السلام)، در عالم اسلام مسجدسازی امری بسیار مهم دانسته می‌شود و تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر شهرهای اسلامی گذاشته است. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «أُنُوا الْمَسَاجِدَ وَ اجْعَلُوهَا جُمَاً»^{۱۹} مساجد را بنا کنید و آن‌ها را محل اجتماع خود قرار دهید. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «مَنْ بَنَى مَسْجِدًا، بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ»^{۲۰} کسی که مسجدی تأسیس کند خداوند برایش منزلی در بهشت می‌سازد. خاتم پیامبران آبادکردن مسجد را از خصال اهل مروت می‌داند^{۲۱} و تأکید می‌کند خداوند متعال،

^{۱۷} . سیدحسین بن سیداحمدالباقی، تاریخ الکوفه، ص ۵۳ و ۵۴؛ محمدبن جعفرالمشهدی، فضل الکوفه و مساجدها، ص ۳۹.

^{۱۸} . بحار الانوار، ج ۱۳؛ ارشاد مفید، ص ۳۹۳.

^{۱۹} . شیخ حر عاملی، وسایل الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۵ و ۴۸۷؛ محدث قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۶۰۰.

^{۲۰} . بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۳۶۴.

^{۲۱} . همان، ج ۸۴، ص ۱.

بنیان و آبادکنندگان مسجد را از عذاب مصون می‌دارد.^{۲۲}

مسلمانان از صدر اسلام این توصیه‌ها را به‌کار بستند و این کانون عبادی و معنوی را بنیان نهادند تا عطر روح‌افزای آن مشام و جان‌شان را بنوازد. اولین مسجد در قبا، حومه مدینه بنا شد و سپس مسجد مدینه بنیان گردید. هماهنگ با رشد و توسعه‌ی بلاد اسلامی مساجد گوناگونی ساخته شد. نخستین مساجد بسیار ساده و نسبتاً کوچک ساخته می‌شد، دیواری گلی و چند تنه‌ی درخت خرما. در واقع، هدف این بود که نمازگزاران در مقابل تغییرات شدید جوی حفظ شوند.^{۲۳} کریستین پرایس می‌نویسد: نخستین مسجدهای عربستان در روزگار حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، محدوده‌های مستطیلی بود که یک‌سوی آن برای پرهیز از باد و باران سقف داشت. در اتاق سرپوشیده، نه محرابی بود و نه مجسمه‌ای از پاکان. گذاشتن مجسمه و تصویر موجودات زنده در مسجدها حرام بود. اثاث مسجد نیز مانند ساختمان‌ش ساده بود. در حیاطش حوضی بود که مؤمنان در آن وضو می‌گرفتند. به شبستان یا جایگاه نماز با پای برهنه می‌رفتند.^{۲۴}

پس از چندی احساس شد که به بناهایی استوار نیاز دارند، لذا به معماران وسعت عمل بیشتری برای مسجdsازی داده شد. به تدریج، ساخت رواق، محراب، ایوان، گلدسته و گنبد متداول گردید و ساختن مساجد باشکوه و با عظمت مرسوم گشت. صرف‌نظر از ویژگی‌های اقلیمی و چگونگی پیدایش شهرها و موقعیت جغرافیایی آن‌ها، نه تنها برای حفظ شعایر دینی که مسجdsازی به‌منزله‌ی امری ضروری دانسته شد برای حفظ شئون سیاسی و اجتماعی. در زمانی که اوضاع مناسبی بر سرزمینی حکمفرما بود، شمار مسجد فزونی می‌یافت؛ از جمله شهرهای قاهره، اسکندریه، بغداد و بصره که در این باره مشهور شدند.^{۲۵} در واقع، بالندگی هر شهر به شمار و شکوه مساجد وابسته بود. ناصر خسرو می‌نویسد: «در شهر مصر (غیر از قاهره)، هفت جامع است، چنان‌که به هم پیوسته، و به هر

^{۲۲} . نهج الفصاحه، کلام ۶۸۲، ص ۱۳۷.

^{۲۳} . ارنست کونل، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، ص ۱۲.

^{۲۴} . کریستین پرایس، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، ص ۱۲-۱۳.

^{۲۵} . عباس زمانی، «در مساجد ایران نقشه سبک معماری عرب وجود ندارد»، مجله هنر و مردم، شماره ۱۶.

دو شهر پانزده مسجد آدینه است که روزهای جمعه در هر جای خطبه و جماعت باشد. در میان بازار مسجدی است که آن را باب‌الجوامع گویند و آن مسجد به چهارصد عمود رخام قائم است ... درهای مسجد در آن گشاده و مدام در آن مدرسان و مقربان نشسته و سیاحتگاه آن شهر بزرگ مسجد آن است و هرگز نباشد که در او کمتر از پنج هزار خلق باشد».^{۲۶}

شکوه معنوی شهرها

از سال ۱۳۴ ه، مسلمانان توانستند در اسپانیا مستقر شوند. در پرتو حمایت فرمانروایان حاکم بر این منطقه، سبکی ممتاز و اصیل در معماری اسلامی پدید آمد که بزرگ‌ترین اثر بر جای مانده از آن، مسجد غرناطه است. بنای آن از سال ۱۶۳ ه آغاز و در ادوار بعدی تکمیل شد. جایی که محراب قرار داشت، امروز نوزده شبستان دارد و سومین مسجد بزرگی است که هنوز پا بر جای مانده است. همچنین، مسجدی کوچک به نام «باب مردم» در شهر متروک «مدینه‌الزهره» وجود دارد. از حفاری‌های این شهر درمی‌یابیم که در آرایش دیوارهای منازل و گچبری‌های ساختمان‌های مسکونی، به‌خصوص سقف مسطح خانه‌ها، از مسجد قرطبه الهام گرفته شده است.^{۲۷} پریس در این باره می‌گوید: مایه‌ی سرافرازی قرطبه مسجد جامع آن بود که در نگاه مسلمانان مغرب یکی از مقدس‌ترین مکان‌ها به‌شمار می‌رفت. این شهر در کرانه‌ی شمالی وادی‌الکبیر است و خانه‌ها و باغ‌ها و بیشه‌های آن در دو سوی این رود گسترده شده بود. مناره‌های بلند مسجدها را همچون راهنمایی برای زائران برافراشته بودند. وقتی زائران به شبستان مسجد می‌رسیدند، خستگی این سفر دراز از تشنه‌ی می‌رفت و به جهان شور دینی گام می‌نهادند. ردیف‌های درخت پرتقال سایه‌ی دلپسندی بر حیاط می‌افکند و قطارهای تته باریک درختان تا درون ساختمان گویی ادامه می‌یافت. آن‌ها در درون ساختمان مسجد به ستون‌های مرمرین بدل می‌شدند که تا محراب پشت سر هم قرار داشتند. اکنون، این مسجد به کلیسا تبدیل شده است.^{۲۸}

^{۲۶} . سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، به کوشش دکتر نادر وزین‌پور، ص ۶۲ .

^{۲۷} . تالیوت رایس، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، ص ۸۹-۸۸ .

^{۲۸} . تاریخ هنر اسلامی، ص ۲۵-۲۶ .

شهر فاس نیز با تمدن اسلامی هماهنگی دارد. جدایی بین شهر و زمین‌های اطراف محسوس است. اماکن مقدس مذهبی و به‌ویژه مساجد به شکوه این شهر افزوده‌اند. مسجد القرویین سند محکمی است در این باره. شهر به‌صورت دوایر متحدالمركز است و مشاغل از مجاور مساجد قدیمی آغاز می‌شوند. احمد سفرلویی نظم شهر را چنین تشریح می‌کند: «شهر فاس انعکاس مفهوم متافیزیکی خاص اسلام است. شهر پیرامون کانونی از زندگی مذهبی و اجتماعی برپا شده است. در اینجا مسجد، حمام، مکتب‌خانه و محکمه قاضی قرار دارد. سپس، نوبت به راسته‌ی بازارهای مربوط به مشاغل با ارزش می‌رسد. متأسفانه، اخیراً جغرافیای شهر تغییر کرده و ترکیب آن به هم ریخته و مسکن قدیمی قطعه‌قطعه گردیده و به‌صورت آپارتمان درآمده‌اند و بدین گونه سه چهارم شهر تجزیه شده است».^{۲۹}

انوار درخشان

ترکمن‌ها یا عثمانی‌ها که از ایران آمده بودند، پیش از نفوذ در بخش ترکیه اروپایی و حضور در قسطنطنیه، در سال ۱۴۵۳ میلادی، در آناتولی یا آسیای صغیر ظاهر شدند. در آناتولی آن‌ها نخستین عناصر هنری خود را، به‌ویژه در بناهای شهر قونیه، عرضه کردند. در مساجد سبک عثمانی، چهارگوشی وسیع با گنبدی کم‌خیز را می‌توان دید. دو سوی این فضا به‌شکل دو تالار نیمه‌مدور است که با نیم‌گنبدها پوشیده شده‌اند. البته، به‌تدریج در این معماری تغییراتی پدید آمد. مهم‌ترین آثار هنر اسلامی عثمانی عبارتند از: مسجد بایزید در قسطنطنیه که قدیمی‌ترین بنای این سبک به‌شمار می‌رود، مسجد سلیمانیه و مسجد احمد اول.^{۳۰} مسجد ملکه صفیه اصیل‌ترین مسجد عثمانی در قاهره است که اقتباسی از بناهای مذهبی استانبول به‌خصوص مسجد جراح پاشا و ادرنه می‌باشد. مسجدالجدید (مسجد ماهیگیران) که در سال ۱۰۷۱ هـ به ابتکار مبارزان الجزایری ساخته شده است و به‌دلیل سبک گنبد مرکزی و چهارگنبد کناری آن، سیمایی عثمانی دارد.^{۳۱} محمد بن ابوزهب که در مصر به قدرت رسید، اگرچه در آرزوی

^{۲۹} . شهر اسلامی، ص ۱۶۱ .

^{۳۰} ج هوگ هانری مارتن، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه پرویز ورجاوند، ص ۲۲۴ - ۲۲۲ .

^{۳۱} . آندره ریمون، شهرهای بزرگ عرب اسلامی در قرن‌های ۱۰ تا ۱۲ هجری، ترجمه حسین سلطان‌زاده، ص ۱۱۲ - ۱۱۱ .

سلطه‌ی کامل به این دیار و استقلال از قدرت عثمانی بود، اما خود را برای پذیرش اطاعتی ظاهری از باب عالی آماده کرد. ساختن مسجدی به سبک عثمانی در محیطی مهم و معتبر، به مثابه‌ی اثبات آشکار وفاداری به سلطان بود.^{۳۲} مسجد تربت در تونس نیز از فضاها‌ی مسجد امپراتوری عثمانی تأثیر پذیرفته بود.^{۳۳} همه‌ی این بناها‌ی مقدس در سیمای عمومی شهرها هویتی مستقل، تعیین‌کننده داشته‌اند و کل شهر هماهنگ با این مساجد ساخته می‌شده است. دیوید تالبوت رابیس می‌نویسد: مشهورترین و قشنگ‌ترین این مساجد، مسجد سلطان سلیمان در قسطنطنیه است که در موضعی بلند و مسلط بر شاخ طلایی ساخته شده است.^{۳۴}

سلجوقیان با اینکه قومی بیابان‌گرد بودند، همین‌که با فرهنگ اسلامی آشنا شدند، از آن حمایت کردند. آن‌ها در گسترش بناها‌ی مذهبی تا آنجا پیش رفتند که به معماری ایران نیز شکوه ویژه‌ای بخشیدند.^{۳۵} آنان وقتی اصفهان را مرکز حکومت قرار دادند، در این شهر مسجدی ساختند که پایه‌ای برای ساختمان دیگر مساجد ایران گردید. این مکان مقدس به دست نسل‌های بسیاری از هنرمندان و معماران بعدی دگرگون شد، ولی برای دیدن هنرمندی سلجوقیان باید به سوی قبله رفت و از ایوان جنوبی گذشت و به شبستان پشت آن گام نهاد. آنجا بر فرازمان گنبدی استوار و نیرومند قرار دارد که زبردستی معمار را می‌توان در بنانهادن آن بر سطحی چهارگوش دریافت.^{۳۶}

پدیده‌ی اصلی معماری ایران در عصر سلجوقی، سبکی چهار ایوانی در احداث مساجد است که کامل‌ترین آن را می‌توان در مسجد جامع ورامین مشاهده کرد. سلجوقیان در اصفهان، گلپایگان، برسیان، اردستان و زواره مساجد تازه‌ای ساختند. این بناها در تقویت هویت فرهنگی و اقتدار اجتماعی این شهرها مؤثر بودند و در

---

^{۳۲} . همان، ص ۱۲۱ .

^{۳۳} . همان، ص ۱۴۳ .

^{۳۴} . هنر اسلامی، ص ۲۰۹ - ۲۰۸ .

^{۳۵} . ناصرالدین شاه حسینی، سیر فرهنگ در ایران، ص ۲۷۹ .

^{۳۶} . تاریخ هنر اسلامی، ص ۶۰ .

سیمای شهر، توسعه آبادی‌ها و رشد آن اثر گذاشتند.^{۳۷}

در عهد صفویه، سبک قدیم معماری ایران در احداث بناهای مذهبی تجدید شد. در این دوره، استفاده از کاشی معرق و هفت‌رنگ برای تزئین رونق فراوان یافت.^{۳۸} در این عصر، همزمان با ظهور کاشی‌کاری که با استقبال عموم مردم روبه‌رو شد، راه‌حل جدیدی برای سقف‌گنبدی پدیدار گردید و آن عبارت بود از تبدیل طرح چهارگوشه زیربنا به طرح مدور گنبد که هم ساده‌تر و هم عاقلانه‌تر به نظر می‌رسد. در مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام خمینی (مسجد شاه) اصفهان، گنبدها بر گردن بلند استوانه‌ای شکلی نهاده شده‌اند که دایره‌ی پیرامونی آن با نوک چهارسرتاق ساخته شده است. معماری عصر صفوی زیبایی ویژه‌ای به مساجد داد و مردم نیز در ساخت مسکن و سایر اماکن این سبک را مورد توجه قرار دادند. گنبد مسجد امام خمینی بر فراز بناهایی که آن را احاطه کرده است، سر به آسمان می‌ساید.^{۳۹}

محبوب‌ترین و مهم‌ترین مکان

رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فرموده‌اند: «حَبُّ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ مَسَاجِدُهَا».^{۴۰} مسجد محبوب‌ترین مکان شهر نزد خداست. این کلام گهربار آن خاتم رسولان در سیمای شهرهای جهان اسلام، عملی شد؛ زیرا مساجد مهم‌ترین بنای مذهبی شهرهای بزرگ اسلامی است و همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان دارند. مسجدهای جامع شهرهای ایران عصری مهم در شهرسازی بوده است؛ زیرا نه تنها با قشرهای مختلف رابطه مستقیم داشته‌اند، بلکه به دلیل پیوند با بافت‌های مسکونی، بازرگانی و تجاری، قطب شهر محسوب می‌شده‌اند. مسجد جامع مرکز استقرار دینی شهر و به دلیل مراجعه‌ی مستمر همه‌ی قشرهای مردم شهر، کانون انتشار خبر و آگاهی‌رسانی بوده است. اگرچه مسجد

^{۳۷} . تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۵، گردآورنده: ج. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، ص ۲۵۵ - ۲۵۴ .

^{۳۸} . محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰۵ .

^{۳۹} . آندره گدار، یدآگدار، ماکسیم سیرو و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، ج ۳، ص ۲۰۹ - ۲۰۸ .

^{۴۰} . نهج الفصاحه، ص ۱۳ .

جامع بیشتر مرکزی مذهبی است تا مرجعی اجتماعی، اما افکار عمومی در این مکان شکل می‌گرفت و اهداف مربوط به آینده‌ی شهر در این مکان جهت‌گیری می‌شد. این مکان که معمولاً بزرگ‌ترین و همیشه معتبرترین مسجد شهر است، در پی افزایش نیاز یا همراه با فزونی یافتن قدرت مذهبی مسلمانان، توسعه می‌یافته است. پس از رشد صنعتی و توسعه روابط اجتماعی - اقتصادی و پیروی از الگوهای شهرسازی غربی، مسجد جامع دیگر قطب شهرها نیست، اما هنوز هم به اتکای اعتبار عقیدتی و احترام معنوی‌اش، مکان مذهبی منحصر به فردی است.^{۴۱} هنوز هم گنبد و مناره‌ی مسجد بلندترین ساختمان بسیاری از شهرهای کویری و نقاط مرکزی ایران به‌شمار می‌آید.^{۴۲ ۴۳}

سازمان‌های دینی، در شالوده‌ی زندگی شهری، چنان اهمیتی به‌دست آوردند که مسجد جامع از ارکان اصلی نظام اجتماعی سیاسی شهر گردید و شهری را کامل معرفی کردند که عدالت در آن اجرا شود، دارای مسجد جامع باشد و نماینده‌ی حکومت در آنجا استقرار داشته باشد. به‌همین دلیل، در آغاز در شهرهای بزرگ بیش از یک مسجد جامع احداث نمی‌شد؛^{۴۴} ولی به تدریج این سنت شکسته شد. ابن جبیر، سیاح مسلمان، که در اواخر قرن ششم از بغداد دیدن کرده است، درباره‌ی آن می‌نویسد: «هفده محله دارد که هر محله‌ای شهری مستقل محسوب می‌گردد، هشت محله‌ی آن دارای مسجد جامع است که نماز جمعه در آن‌ها برپا می‌گردد».^{۴۵}

در شهرهای اسلامی برای نمایش جلال معنوی و شکوه ظاهری مساجد بزرگ، به‌ویژه مسجد جامع، تلاش زیادی می‌کردند. اغلب، این مکان‌های مقدس به فرمان حکمران یا توانگری صاحب‌نفوذ بنیاد می‌گردید، ولی اغلب کسانی که به‌گونه‌ای در ساختن بنا، طراحی و آرایش مسجد سهمی داشتند، به‌دلیل اعتقاد درونی، کمک

^{۴۱} . محمد منصور فلامکی، باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی.

^{۴۲} . وینسنت فرانسیس کاستلاو، شهرنشینی در خاورمیانه، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، ص ۳۹.

^{۴۳} . عباس سعیدی رضوانی، بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، ص ۴۶، تیرماه ۱۳۵۳.

^{۴۴} . احمد اشرف، ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی، نامه علوم اجتماعی، شماره ۴، تیرماه ۱۳۵۳.

^{۴۵} . سفرنامه ابن جبیر، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۲۷۵.

زیادی به ساخت مسجد می‌کردند. همین ایمان و شوق آنان موجب گردید که معماری باشکوهی پدید آید. هنرمندان محلی با ابتکار و خلاقیت خویش مسجدها را رونق بخشیدند و با آجرکاری‌ها، گچ‌بری‌ها، و ساخت طاق و قوس و سقف‌های زیبا مساجد را به‌شکلی شکیل درآوردند. درحقیقت، مردمانی با اخلاص و صداقت از جان مایه گذاشته‌اند تا این بناها را برپا دارند و آن را در طول اعصار از گزند حوادث طبیعی و انسانی حفظ کنند.^{۴۶}

مسجد به‌عنوان مکانی مقدّس و امن، علاوه بر برقراری ارتباط با دیگر عناصر شهری، با مردم نیز ارتباط برقرار می‌کند، به آنان پناه می‌دهد و آنان را برای رسیدن به اهداف اسلامی بسیج و سازماندهی می‌کند. ازاین‌رو، در دهه‌های اخیر، عوامل استکباری در راستای سیاست اسلام‌زدایی خود با ترفندهای گوناگون درصدد جداکردن مسجد از بافت شهر و جمع مردم هستند. گاه، به‌نام عمران شهر یا ترمیم بافت فرسوده مساجد تخریب و از بافت اصلی شهر دور می‌شوند.^{۴۷}

معماری اسلامی، نه عظیم به‌معنای شکوه آرمان‌ها و دست‌آوردهای تمدنی خاص است، چنان‌که درمورد رنسانس می‌بینیم، و نه مروج بیان ذهن فردی است، آن‌گونه که در معماری مدرن مشاهده می‌شود. معماری اسلامی فقط به این معنا عظیم و شگفت است که بناهای تاریخی خود را برای تعظیم خداوند بر می‌افزاید و هریک از وجوه آن‌ها یادآور قدرت الهی است. هر چند معماری اسلامی در مسجد تجلّی می‌یابد، باوجوداین، هیچ‌گاه مسجد از بقیه‌ی محیط شهری جدا نبوده است. اسلام زندگی پیروان خود را به قلمروهای مقدس و غیرمقدس تقسیم نمی‌کند و امور معنوی در همه‌ی مظاهر محیط شهری جاری است. همه‌ی مناسکی که در مسجد اقامه می‌گردد، در خانه‌های مسکونی و سایر اماکن شهری نیز به‌جای آورده می‌شود. ساختار محیط متراکم شهر اسلامی به‌سوی مسجد شهر گرایش دارد. به‌همین دلیل، معماری شهرهای مذهبی جهان اسلام آدمی را از کثرت جهان بیرون

^{۴۶} «جویبارهای جاویدان»، فصلنامه صحیفه مبین، زمستان ۱۳۷۵، ص ۴۹.

^{۴۷} . بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، ص ۱۰۶.

می‌آورد و به قلمرو توحید و یکتاپرستی سوق می‌دهد.^{۴۸}

نقش مسجد در بافت شهری

در مرکز شهر، مسجدجامع همراه با مراکز زیارتی و آموزشی، بعد معنوی و فکری شهر را به وجود می‌آورد. بعد از این بخش، معابر، محلات مسکونی، بازارها و سایر مراکز اقتصادی و اجتماعی، با پیروی از نظمی خاص، قرار گرفته‌اند. مسجد همچون چشمه‌ای باصفا جوئیبارهای معنوی خود را به سوی دیگر اماکن جاری می‌سازد و نوعی فرهنگ پویای دینی را تبلیغ می‌کند.^{۴۹}

فضاهای شهری، خانه‌ها و معابر از ارزش‌هایی تأثیر پذیرفته‌اند که در مسجد بر آن‌ها تأکید شده است. خانه‌ی شخصی فضای داخلی بسته‌ای است آرامش و امنیت خانواده را تأمین می‌کند. چنین خانه‌ای حریم خصوصی و اندرونی مورد نیاز را به وجود می‌آورد. پنجره‌ها به خانه‌های مجاور اشراف ندارند. البته، پنجره‌ها چنان مشبک تهیه گردیده‌اند که افراد داخلی بتوانند مناظر شهری را مشاهده کنند، بدون اینکه خودشان دیده شوند. در محکم و سنگین است و چفت‌وبستی محکم دارد. در خانه پیش از آنکه دروازه‌ای به سوی خیابان باشد، سدی در مقابل عابران و رهگذران اهل تجسس است. در شهرهای اسلامی کهن، هیچ چیز در نخستین وهله، میزان تمکّن و دارایی ساکن خانه را مشخص نمی‌کند؛ زیرا تداخل پیچیده‌ای بین مسکن فقرا و اغنیا وجود دارد. حال آنکه، امروزه، منطقه‌بندی و تقسیم‌بندی جدید شهری کاملاً قابل تشخیص است و کاملاً شکاف طبقاتی را ترسیم می‌کند.

در مجموع، شهر اسلامی ناپایداری، فناپذیری و موقت‌بودن امور مادی را ترویج و بر ارزش‌های معنوی تأکید می‌کند.^{۵۰} همان‌گونه که بازار با همه‌ی اهمیت حیاتی‌اش، شکل مجلل و تشریفاتی نداشت و سوای نقاطی که لازمه‌ی تمرکز و تبادل فشرده بود، ارتفاع زیادی نداشت، مردم نیز مسکن خویش را بلندتر از مسجد نمی‌ساختند.

^{۴۸} . راز و رمز هنر دینی (مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس بین‌المللی هنر دینی)
تنظیم مهدی فیروزان، ص ۱۶۸.

^{۴۹} . شهر اسلامی، ص ۱۱.

^{۵۰} . همان، ص ۱۱۶-۱۱۵.

البته، مسجدها نیز به جز در موارد لزوم و مقبول عرف، شکلی تشریفاتی نداشتند. سوای مسجد جامع شهر، که به دلیل اهمیت سیاسی خود در چهارچوب فرهنگی - اجتماعی، بزرگ و شکیل و تشریفاتی بود، سایر مساجد شهرها به شکلی در محیط اطراف خود جایگزین شده‌اند که با محیط هماهنگ و سازگارند. به‌طور معمول، به دیوارهای خارجی این مسجد توجه چندانی نمی‌شود و صرفاً ورودی‌هایی تزئین می‌شوند که به داخل مسجد راه دارند. این دسته از مساجد هیچ‌گاه فقط یک ورودی ندارند تا مردم به راحتی بدان راه یابند.^{۵۱}

در بافت شهری، نقش مسجد آن قدر تعیین‌کننده و حساس است که گاه مسیر اصلی خیابان را از ادامه و تعریض باز می‌دارد، به پاره‌ای از مشاغل اجازه فعالیت نمی‌دهد و درعین حال، برخی حرفه‌ها را به شدت جذب می‌کند.^{۵۲} شهری که با محوری مقدس احداث گردیده است و سازندگان آن پیگیر تحقق معماری مذهبی بوده‌اند، جامعه‌ای منسجم و متحد را به وجود می‌آورد. در این صورت، تمامی شهر یک خانه را تشکیل می‌دهد. از این رو، اصطلاح «بیت‌الاسلام» مطرح می‌گردد و در واقع، بعد انسانی و معنوی بر بعد مادی و فیزیکی تفوق می‌یابند.^{۵۳} در محلات سنتی، به سبب مشترکات دینی و هماهنگی افراد در برگزاری آیین‌های مذهبی و فرهنگی که غالباً در مسجد محل برپا می‌شوند، افراد نوعی پیوند عاطفی با یکدیگر برقرار می‌کنند و بزرگتر محل که معمولاً انسانی متدین، سالخورده و محترم است، برای اتحاد و ایجاد تفاهم بین اهل محل می‌کوشد. در این محلات، میزان جرم و بزهکاری اجتماعی ناچیز است.^{۵۴}

در سیمای شهرهای جدید، اعم از ایران و دیگر کشورهای اسلامی، معماران و برنامه‌ریزان شهری از آموزه‌های اسلام و قرآن دور شده‌اند و بیش از آنکه مبلغ مظاهر و سبک‌های هنر و معماری اسلامی باشند، جلوه‌های غربی و مادی‌گرایی را دنبال می‌کنند. ارمغان این روند، پیدایش ناهنجاری‌های اجتماعی - فرهنگی،

^{۵۱}. باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۵۸.

^{۵۲}. حسین شکویی، جغرافیای شهری، ج ۲، ص ۴۰۵.

^{۵۳}. شهر اسلامی، ص ۸۸.

^{۵۴}. مسعود کوثری و سید محمود نجاتی حسینی، مشارکت فرهنگی، ص ۱۹۴.

فساد و ابتذال و نابسامانی‌های خانواده‌ها است.

از بازار آخرت تا بازار دنیا

قال رسول الله (صلى الله عليه وآله): «الْمَسَاجِدُ سُوقٌ مِنْ أَسْوَاقِ الْآخِرَةِ، قَرَأَهَا الْمَغْفِرَةُ، وَتُحْفَتُهَا الْجَنَّةُ»، مساجد بازاری است از بازارهای آخرت؛ کالای آن مغفرت و ارمغان آن بهشت است.^{۵۵}

در شهرهای مذهبی و سنتی جهان اسلام، بین مسجد که بازار آخرت است و بازار دنیا ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد. معمولاً راسته‌ی بازار (سوق) از کنار درهای مسجد آغاز می‌گردد. بازار هم مسجد را تنگاتنگ در بر می‌گیرد و با بافت شهر پیوند می‌خورد و وجود آن زندگی روزمره‌ای را تضمین می‌کند که در بازار جریان دارد. درواقع، بین فضای مقدّس و مکان زندگی که بارزترین نمونه‌ی آن بازار است، فاصله‌ای وجود ندارد. در مکه نیز حاجیان که به زیارت مهم‌ترین کانون عبادی جهان اسلام آمده‌اند، این زندگی معنوی و مادی را به نمایش می‌گذارند. این امر بی‌انگیز آن است که در اسلام، بین مادیت و معنویت تضادی وجود ندارد و دنیا هم می‌تواند مزرعه‌ی آخرت باشد. همین ارتباط با مسجد موجب شد بازار که در وهله‌ی اول برای عرضه‌ی تولید، تبادل و خرید و فروش کالا است، بعدها کارکردهای متعدد فرهنگی و اجتماعی پیدا کند.^{۵۶}

درواقع، مسجد جامع شهر به دلیل اینکه رکن اصلی قدرت معنوی و مذهبی به‌شمار می‌رود، جدا یا با فاصله‌ی زیاد از بازار نیست، بلکه به بدنه‌ی بازار متصل است. بافت مسکونی مجاور یا پشت بازار از راه ورودی‌های متعدد مسجد جامع به بازار ارتباط می‌یابد.^{۵۷، ۵۸} متأسفانه، شهرها و شهرک‌های جدید جهان اسلام از چنین ویژگی‌هایی محرومند.

^{۵۵}. بحار الانوار، ج ۸۴، ص ۴.

^{۵۶}. تاریخ هنر معماری ایرانی در دوره اسلامی، ص ۱۷.

^{۵۷}. باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۱۲۹.

^{۵۸}. شهرهای بزرگ عربی اسلامی، ص ۲۵، ۵۱ و ۵۷.

منابع و مأخذ

- ۱- آثار ایران، آندره گدار [و دیگران]، ترجمه ابوالحسن سرو قدمقدم، مشهد بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ۲- الاعلاق النفیسه، ابن رسته، ترجمه دکتر حسین قره چانلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- ۳- اخبار مکه، ابو الولید محمد بن عبدالله بن احمد (ازرقی)، لایزیک، ۱۸۵۸ میلادی.
- ۴- بحارالانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ ه ق.
- ۵- باز زنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، دکتر محمدمنصور فلامکی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۵.
- ۶- تفسیر منهج الصادقین، ملا فتح الله کاشانی، تهران، اسلامیة.
- ۷- تفسیر مجمع البیان، طبرسی.
- ۸- تاریخ المدینة المنوره، ابوزید عمر بن شبه النمیری البصری، تحقیق محمد شلتوت، قم، دارا، ۱۳۶۸.
- ۹- تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری، تحقیق و ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- ۱۰- تاریخ الکوفه، سید حسین بن سید احمد البلاقی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۷ ه ق.
- ۱۱- تاریخ هنر اسلامی، کریستن پرایس، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۱۲- تاریخ ایران، پژوهش‌دانشگاه کمبریج، ج پنجم، ج. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران امیرکبیر.
- ۱۳- تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمدیوسف کیانی، تهران، سمت، ۱۳۷۴.
- ۱۴- تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، حسین سلطان‌زاده، تهران، نشر آبی، ۱۳۶۵.
- ۱۵- تأملات در هنر و معماری، حمید نوحی، تهران، گام نو، ۱۳۷۹.
- ۱۶- بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، عباس سعیدی رضوانی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۳۶۸.
- ۱۷- راز و رمز هنر دینی، تنظیم: مهدی فیروزان، تهران، سروش، ۱۳۸۰.
- ۱۸- «در مساجد ایران نقشه سبک معماری عرب وجود ندارد»، عباس زمانی، مجله هنر و مردم، شماره ۶.
- ۱۹- «جویبارهای جاویدان»، عبدالله اصفهانی، فصلنامه صحیفه مبین، زمستان ۱۳۷۵.
- ۲۰- سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، مارتن، ترجمه پرویز جاوید، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- ۲۱- سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش دکتر نادر وزین پور، تهران، کتاب‌های جیبی.
- ۲۲- سیر فرهنگ در ایران، دکتر ناصرالدین شاه حسینی.
- ۲۳- شهر اسلامی، نجم‌الدین یمات، ترجمه محمد حسین حلیمی و منیژه اسلامبولچی، تهران، ارشاد، ۱۳۶۹.
- ۲۴- شهرنشینی در خاورمیانه، ویسنت فرانسیس کاستللو، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، تهران، نشر آبی.

- ۲۵ - سفرنامه ابن حبیر، محمد بن احمد بن حبیر، ترجمه پرویز اتابکی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
- ۲۶ - شهرهای بزرگ عربی اسلامی، آندره ریمون، ترجمه حسین سلطانزاده، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.
- ۲۷ - جغرافیای شهری، ج دوم، دکتر حسین شکویی، تهران، کتابفروشی تهران، ۱۳۵۴.
- ۲۸ - الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، مؤسسه البقیع لاحیاء تراث، ۱۴۱۳ ه ق.
- ۲۹ - مستدرک الوسائل، محدث نوری، قم، آل البیت، ۱۴۰۷.
- ۳۰ - مبانی هنر موعود، احمد رضا معتمدی، تهران، برگ، ۱۳۶۸.
- ۳۱ - مرآة الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، قاهره، دارالکتب المصریه، ۱۳۴۴ ه ق.
- ۳۲ - مدینة المنوره، صالح لمعی مصطفی، ترجمه صدیقه وسمقی، تهران، ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- ۳۳ - مشارکت فرهنگی، مسعود کوثری و سید محمود نجاتی حسینی، تهران، نشر آبی، ۱۳۷۹.
- ۳۴ - معماری و تزئینات اسلامی، درک هیل و اولک گرابر، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران، علمی فرهنگی.
- ۳۵ - کوفه پیدایش شهر اسلامی، هشام جعیط، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
- ۳۶ - فضل الکوفه و مساجدها، محمد بن جعفر المشهدی، تحقیق محمد سعید طریحی.
- ۳۷ - نهج الفصاحه، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، جاویدان.
- ۳۸ - ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی، احمد اشرف، نامه علوم اجتماعی، شماره ۴.
- ۳۹ - وسایل الشیعه فی تحصیل مسایل الشریعه، حر عاملی، بیروت، داراحیاء تراث العربی.
- ۴۰ - هنر اسلامی، دیوید تالبوت رایس، ترجمه ماه ملک بهار، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۵.
- ۴۱ - هنر اسلامی، ارنست کونل، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران، ۱۳۵۵.
- ۴۲ - دیار ابرار، پژوهشکده باقرالعلوم، ج ۷، قم، ۱۳۷۳.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد